

Катерина Кучина

ГЕНЕЗА ДУХОВНОСТІ ТА МОРАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ КІНЦЯ ХІХ – ХХ СТ.

У статті аналізуються теоретичні підходи до проблем духовності та моральності особистості у вітчизняній педагогічній спадщині кінця ХІХ–ХХ ст. Досліджується смислові контури моральності та духовності, вказується на трансформацію провідних тенденцій – когнітивної, аксіологічної, теологічної. Акцентується необхідність інтеграції морально-духовної реальності з її мінливістю.

Ключові слова: моральність, духовність, ідеал особистості, національна парадигма моральності і духовності, загальнолюдські цінності.

На початку ХХІ століття перед системою освіти України постають завдання, які пов'язані зі зміною стратегії й тактики її розвитку. Глобальні процеси, що відбуваються в усьому світі з останньої чверті ХХ століття, внесли радикальні зміни до суспільно-політичної та соціально-економічної структури суспільства, привели до серйозної трансформації світогляду людей. Тенденції переходу від техногенного суспільства, з його пріоритетом техніки над людиною, до суспільства постіндустріального викликали інтерес до всього, що стосується моральних проблем буття й розвитку людства.

Сучасне суспільство, яке знаходиться у стані духовної кризи, починає розуміти, що рухатись уперед, досягати результатів, будувати майбуття можна лише на певному рівні морального розвитку суспільства і мораль повинна не тільки супроводжувати зміни в суспільному житті, але й уможливлювати, упереджувати їх. Вчені визнають, що життя людини сьогодні занадто суперечливе: з одного боку, має місце актуалізація духовно-моральних цінностей у вияві планетарного мислення, глобалізації, визнання необхідності миру, стабільності, гуманних відносин, толерантності, єдності, взаєморозуміння, професійної компетентності, етики відповідальності, а з іншого – соціально-політична і економічна ситуація провокують такі аморальні явища, як конформізм, жадібність, жорстокість, егоїзм, споживацькі настрої, несправедливість, відчуження, агресію, пріоритет матеріального над духовним, поляризацію суспільства, «ментальну і моральну дезінтеграцію», бездуховність, аморальність тощо. До того ж свідомість українців наприкінці ХХ століття зазнала потужних впливів певних подій: Чорнобильська катастрофа показала людині її

безпорадність і завдала шкоди здоров'ю нації; утопічні міфічні уявлення про світле майбутнє виявились пустими мріями, привели до невизначеності, напруження, фрустрацій, руйнування світоглядних настанов, моральних засад, необхідності пошуку нових орієнтирів та цінностей.

Аналіз стратегії й тактики, всього змісту змін, що відбуваються у світовому освітньому просторі протягом останніх десятиліть, демонструє їхній безперечний зв'язок із системою загальнолюдських цінностей, які є головними орієнтирами освітніх реформ. Ці реформи спрямовані на формування духовно-моральної людини. Серед теоретичних проблем, які досліджуються в системі освіти, особливе місце посідає ідея виховання духовно-моральної особистості. Провідними теоретиками гуманістичного виховання й освіти є вітчизняні педагоги ХХ століття: Ш. Амонашвілі, А. Макаренко, В. Сухомлинський, С. Шацький, які спиралися на дослідження видатних гуманістів минулого: Я. Коменського, Ж.-Ж. Руссо, Г. Сковороди.

Ця проблема та пов'язані з нею стали предметом уваги філософів освіти В. Андрущенко, В. Кременя, В. Розіна, Г. Юдіна, педагогів та психологів О. Леонтєва, І. Страхова, Л. Савенкової, І. Зязюна, О. Савченко, І. Бондаря, М. Євтуха, М. Левківського, О. Любаря, Б. Ступарика, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка, С. Золотухіної, Б. Савчук, І. Мищишина, Т. Тхоржевської, В. Пашенка, В. Кан-Калика, Н. Никадрова, В. Сластьоніна, М. Фіцули. Усі вони однакові в тому, що розвиток духовності і моральності особистості – одне з головних завдань освіти, що є, на нашу думку, імперативною вимогою.

Метою статті є аналіз ідей виховання духовно-моральної особистості в історії розвитку вітчизняної філософсько-педагогічної думки кінця ХІХ–ХХ століття.

Ще в ХІХ столітті до процесу переосмислення ідеалу виховання особистості залучились представники різних течій: захисники православної традиції (В. Зеньківський, С. Миропольський, М. Олесницький, С. Рачинський, М. Рубінштейн), теоретики вільного виховання (К. Вентцель), педагоги демократичного напрямку, які намагалися подолати консерватизм і поєднати світську і православну традиції, духовно-релігійні цінності й об'єктивне наукове знання (П. Блонський, В. Вахтерев, М. Демков, П. Каптерев, С. Русова, В. Стоюнін).

Особливу увагу національним чинникам генези понять «моральність», «духовність» приділяли діячі культури та освіти (В. Антонович, Г. Ващенко, Б. Грінченко, М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, Т. Шевченко та інші). Головне завдання освіти та виховання вони вбачали в пробудженні національного духу, формуванні національної самосвідомості, світогляду, прищеплені любові до рідного слова.

Наприкінці XIX століття вітчизняна педагогічна наука інтенсивно розвивалась у зв'язку з деякою лібералізацією офіційної політики, посиленням уваги видатних учених до проблем освіти, зростанням кількості педагогічних видань, організацією педагогічних осередків і поширенням просвітницьких настроїв серед інтелігенції. За радянських часів учені розглядали моральність і духовність, в основному, через призму свідомості, мислення й інтелекту (Л. Виготський, М. Каган, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн), активно розроблявся соціологічний напрямок (Л. Коган, А. Уледов), представники української діаспори аналізували релігійні аспекти (Г. Ващенко, І. Мірчук, О. Чижевський, С. Ярмусь). В 90-ті роки значно зріс інтерес до означеної проблеми взагалі, і на Україні, зокрема (І. Бичко, Г. Горак – формування особистості; І. Бех, С. Кримський, С. Пянзін – духовні цінності; В. Андрущенко, І. Бичко, О. Вишневський, М. Лук – національні аспекти; К. Настояща – релігійний аспект, А. Лекторський – духовність та раціональність) Філософи і педагоги розглядають моральність і духовність як характеристику внутрішнього суб'єктного світу людини, і вказують, що вона не може розвиватися й існувати поза межами розуму, раціональності, культури мислення, пізнавальної діяльності, вона є показником багатства цінностей, мети, діяльності.

Психологи, педагоги Б. Ананьєв, П. Блонський, Л. Божович, Л. Виготський, К. Костюк, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн пропонували діяльнісно-особистісний підхід до морального та духовного розвитку особистості, коли людина в процесі творчої життєдіяльності стає суб'єктом власного розвитку. Вітчизняна психологія джерелом активності особистості визнавала її потреби. Цю думку висловив С. Рубінштейн: «Серце людини все зіткане з її людських ставлень до інших людей, то, чого вона варта, цілком визначається тим, до яких людських ставлень вона прагне, які стосунки здатна встановлювати» [1, с. 262].

Автори посібника «Мистецтво життєтворчості особистості» подають своє бачення проблеми моральності та духовності. Духовність розкривається як здатність і потреба особи (суспільства) інтеріоризувати зовнішній зміст буття у свій внутрішній світ, а потім – екстеріоризувати у зворотному напрямі на ґрунті законів Істини, Добра і Краси в їх єдності [2].

Смислові контури моральності та духовності, які історично зафіксовані в релігії, мистецтві, філософії, є здатністю і потребою орієнтуватися на найвищі універсальні цінності Істини, Добра і Краси. Саме тому категоріальний статус понять «моральність», «духовність» віддзеркалює наступні підходи: загальна характеристика людини та її життя, ідеал, до якого прагне людина та людство у власному духовному самовдосконаленні, внутрішня якість особистості, один із чинників свідомості людини, інтегрована якість особистості, що поєднує ціннісні орієнтації, потреби, духовний тип поведінки, духовний саморозвиток,

інтелектуальні, моральні, вольові, фізичні, естетичні риси, своєрідний інтелектуально-чуттєвий, емоційний стан особистості, що виявляється в позитивній поведінці й діяльності людини й характеризує її як цілісну особу, творча здатність людини до самореалізації й самовдосконалення, усвідомлення єдності себе та Всесвіту, внутрішнє життя людини, багатство внутрішнього світу, ціннісний вимір внутрішнього і зовнішнього буття в їх єдності.

В історико-педагогічних дослідженнях радянського періоду більше переважали ідеологічний аспект і політичне значення над педагогічним аналізом, що надавало оцінкам ідей педагогів і загалом проблемі виховання особистості, політичної та ідеологічної спрямованості, за якими втрачалася особистість, гуманістичне спрямування педагогіки, а також сама людина як основа, центральна постать педагогічного процесу.

Необхідність докорінного реформування освіти активізувала суспільну думку і надала їй роботі масштабності та глибини. Майже всі сторони життя, історії, мови, традицій, освіти, виховання стали предметом широкого публічного обговорення. Суспільство було поставлене в ситуацію вибору, тому найосвіченіші його представники намагалися переосмислити минуле, зрозуміти витoki народних традицій, визначитись у своїй сутності, розпізнати «народну душу».

На початку ХХ століття було запропоновано декілька педагогічних концепцій, зорієнтованих на пошуки нових шляхів освіти та виховання. Проблема людини в педагогіці на межі кінця ХІХ і ХХ століть стала ключовою в дискусіях та ідейній боротьбі.

Акцентування педагогами, просвітниками уваги на національних чинниках генези моральності та духовності сприяло процесу формування «національної» парадигми. Але вже після 1930 року всі ці здобутки нівелювались: зник термін «українознавство», знищувались церкви, були вислані в Сибір кращі люди нації. Безперечно, позитивно відобразилась на розвитку ідеї моральності молоді діяльність наукового товариства імені Т. Шевченка (до 1939 р. мало певні здобутки), діяльність української греко-католицької церкви (Андрій Шептицький), доробки Августина Волошина (1874–1946).

Таким чином, моральність, духовність особистості у виховних концепціях кінця ХІХ – початку ХХ століть розглядалась як складна багатомірна система загальнолюдських і національних цінностей (релігійно-моральних, професійно-педагогічних), що тісно пов'язані із провідними життєвими цілями: християнською мораллю, активною діяльністю, громадянською позицією і становлять духовний основу особистості. Щодо змістовного аспекту «моральність», «духовність» в науковій літературі існує декілька основних напрямів, а саме: космологічний, теологічний, когнітивний, аксіологічний. В педагогічному аспекті вчені найчастіше спираються на аксіологічний підхід, що запропонував американський філософ Г. Парсон, де акцентується увага на

діалогічній взаємодії людини зі світом і набутті певних цінностей [3, с. 194].

Аналіз стану організації виховного процесу в школах 30–40-х років засвідчує, що основними завданнями виховання молоді було – виховати відданість комуністичній партії, вчити працювати на благо суспільства, виховання чесності, правдивості, моральності тощо. Такі завдання були поставлені XVIII з'їздом партії. Відомо, що основні теоретичні розробки почали висвітлювати в журналах «Радянська педагогіка» (1937), «Народное образование» (1946), «Семья и школа» (1946), «Вопросы психологии» (1955).

Під впливом ідеологічних, політичних факторів дефініції «моральність», «духовність» в 30-х, 50-х роках витіснились з філософського, психологічного та педагогічного дискурсів і мали місце лише в народній педагогіці, в релігійній вірі, моральності народу, народній культурі. 40–90-і роки були несприятливими для виховання духовно розвиненої особистості через ідеологічну спрямованість всіх впливів. В 40-і роки школа була інструментом тоталітарного режиму. Згодом в 1946 році відбувся новий наступ на національну культуру: русифікація, насадження ідеології комуністичної партії тощо.

Надалі XIX з'їзд КПРС передбачив перехід від 7-річної до загальної освіти, збільшення на 45 % прийому в педагогічний інститут; у напрямку виховної роботи – посилення ідейно-політичного впливу пролетаріату з метою виховання молоді тощо. XX з'їзд КПРС (1958 р.) проголосив виховання трудящих в дусі комуністичної моралі, 11-річну школу, ідейно-політичну освіту. І хоч в 1958 році було проголошено перебудову школи, гострою необхідністю постало питання зв'язку освіти з життям, все ж «зміни» були формальними. Практично заборонена у науковому дискурсі 30–50-х рр. XX ст. категорія «духовність» з'являється у філософській та педагогічній думці лише в 60-ті роки (В. Сухомлинський) і до 80-х рр. повільно і поступово повертається в педагогічну теорію як основна мета освіти. В наступний період з 1966 р. до 1972 р. були ухвалені нові програми навчання школярів, в 1966 р. створено Міністерство освіти СРСР. Великий внесок в розвиток радянської педагогіки здійснили: М. Данілов, Б. Єсіпов, Л. Занков, І. Маренко, В. Сухомлинський та ін. В 1969 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про основні напрямки діяльності Академії педагогічної наук». Особливою подією було прийняття морального кодексу будівника комунізму. В документі вказані вимоги до членів суспільства: відданість комуністичній справі, добросовісна праця на благо суспільства, суспільне почуття обов'язку, гуманне відношення до інших, чесність, правдивість, моральність, чистота, повага в родині, доброта, нетерпимість до нечесності, кар'єризму, гармонійний розвиток людини: духовне багатство, моральна чистота, фізична досконалість [4, с. 26].

В 1970 р. в статуті середньої загальноосвітньої школи зазначалось: «Головне завдання середньої загальноосвітньої школи: давати учням

середню освіту, формувати у школярів марксистсько-ленінський світогляд, виховати почуття радянського патріотизму, ..., забезпечити всебічний гармонійний розвиток учнів...», «Провідна роль в школі належить вчителю. Він виконує почесне та відповідальне завдання навчання та комуністичне виховання школярів» [5, с. 367].

З прийняттям Закону про обов'язкову середню освіту (1972 р.) виявилось, що недостатньою є матеріальна база; наступного 1973 року основи законодавства СРСР про народну освіту знову проголошували марксистсько-ленінський світогляд, соціалістичний інтернаціоналізм, радянський патріотизм, комуністичну ідеологію. Як наслідок, поширились національний нігілізм, зневага до української культури, формалізм, бюрократизм. Хоч в системі виховання складовими, активними були комсомол, піонерські організації, вони повсюди проголошували моральний кодекс будівника комунізму (1971), виховання комуністичної моралі, радянського патріотизму, були дієвою силою згуртування молоді, та вже в 1980-ті роки виявилось, що їх лозунги мали декларативний характер, були упередженими, заангажованими. Згодом з 90-х – до 2000 років в настав час зняття ідеологічного табу, виникнення нових підходів та концепцій, визнання неможливості актуалізації ідей виховання молоді. В цей час педагогічна практика являла собою приклади нових підходів до навчання і виховання. Саме в 80-ті роки стали відомими вчителі-новатори: Ш. Амонашвілі, М. Гузик, Є. Ільїн, В. Караковський, С. Лисенкова, В. Шаталов та інші.

В тогочасних підручниках з педагогіки висвітлювались основи так званої радянської педагогіки, розкривались сутність, закономірність, шляхи комуністичного виховання, освіти і навчання підростаючого покоління в соціалістичному суспільстві, подавались для вивчення теми: завдання комуністичного виховання в радянській школі, основи комуністичної моралі, посилення на першоджерела (статут КПРС, матеріали з'їздів КПРС), позитивний аналіз впливу піонерської, комсомольської організації на особистість тощо. Радянській школі пропонувалось використовувати методи виховання комуністичної моралі, виховати нову людину – борця за перемогу комунізму, будівника безкласового комуністичного суспільства. Так, підручник «Педагогіка» (автори П. Шимбирьов, І. Огородніков, 1954 р.) з посиланням на праці марксизму-ленінізму, ідеологічно спрямовані джерела, спирається на основні принципи організації педагогічного впливу: директиви з'їздів КПРС, роботи К. Маркса, В. І. Леніна; проголошує основним змістом виховання дитини в соціалістичному суспільстві – формування комуністичних поглядів і переконань, всебічний розвиток членів комуністичного суспільства, борців за комунізм [6].

Після реформи в 1985–1986 р. нові навчальні плани містили дисципліни, які розкривають мету, завдання комуністичного виховання, всебічного гармонійного розвитку особистості, теорію виховання,

озброєння студентів марксистсько-ленінським світоглядом, комуністичне виховання молоді. З 80-х років в навчальних планах з педагогіки розкривається питання політехнічного освіти школярів. Методологічною основою організації навчання і виховання залишалась марксистсько-ленінська ідеологія, концепція комуністичного виховання.

Таким чином, до початку ХХІ століття у вітчизняному вихованні провідними тенденціями морально-духовного розвитку особистості є когнітивна, аксіологічна, космічна та теологічна.

Сьогодні важливими є доробки науковців В. Андрущенка, І. Аносова, Г. Балла, І. Бега, Л. Вовк, С. Гончаренка, М. Євтуха, М. Елькіна, І. Зязюна, Т. Люриної, В. Молодиченка, О. Сухомлинської, Т. Троїцької, Г. Шевченко щодо впровадження в шкільні курси предметів культурологічного спрямування, що охоплюють морально-етичні норми. Шляхи формування моральності і духовності досліджує сучасний дослідник В. Приліпко (виховання свідомості, переконань, організація діяльності тощо) [7, с. 53], про взаємозв'язок морально-духовної культури вчителя і учнів в сучасних умовах пише дослідниця Н. Сологуб [8, с. 90], Але, на нашу думку, треба обов'язково враховувати трансформацію ідей морально-духовного розвитку та інтеграцію морально-духовної реальності сьогодення з її мінливістю, неоднозначністю, релятивізмом тощо. Спираючись на саме такі підходи, сучасна філософія і педагогіка вбачають розгляд проблем морально-духовного виховання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб : Питер, 2001. – 720 с.
2. Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ ст. : наук.-мет. зб. у 2 ч. / В. М. Доній, Г. М. Несен, Г. Г. Єрмаков. – К. : ІЗМН, 1998. – Ч. 2. – 520 с.
3. Гурова А. Н. Исторические закономерности и тенденции духовного развития личности в педагогике Украины : монография / Гурова А. Н. – М. : Прометей, 2000. – 380 с.
4. Шимбарёв П. М. Педагогика : учебник для педагогических институтов / П. М. Шимбарёв, И. Т. Огородников. – М. : Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1954. – 432 с.
5. Устав средней образовательной школы. – М. : Педагогика, 1970.
6. Програма Комунистической партии Советского Союза. – М. : Политизат, 1971. – С. 116–125.
7. Приліпко В. Виховання духовності учнів / В. Приліпко, Н. Коваленко // Директор школи. – 2012. – № 1. – С. 51–55.
8. Сологуб Н. Взаємозв'язок духовної культури вчителя і учнів / Н. Сологуб // Директор школи, ліцею, гімназії. – № 1. – 2010. – С. 89–92.